

Usporednopravna analiza pravnih lijekova u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Republike Hrvatske i Škotske

Comparative Analysis of the Legal Remedies in Criminal Proceedings in Bosnia and Herzegovina, United States of America, United Kingdom, Republic of Croatia and Scotland

Nejra Muharemović Orić

JU OŠ „Mejdan“ Tuzla, generalni sekretar
nejra.oric@hotmail.com

Sažetak: Pravo na pravni lijek i pravni lijekovi imaju fundamentalnu važnost za bilo koje društvo. Ovaj rad istražuje odabrana pitanja koja se odnose na pravne lijekove u usporednom krivičnom pravu: evoluciju, definiciju, vrste i specifičnosti pravnih lijekova u pojedinim pravnim sistemima, naročito akcentujući distinkciju između common law i civil law jurisdikcija, imajući na umu da čak i savršena procedura ne može garantovati savršene rezultate.

Ključne riječi: Krivični postupak, pravni lijekovi, žalba, presuda „not proven“, anglosaksonsko pravo, kontinentalno pravo

JEL Classification: K14, K33, K49

DOI:

dx.doi.org/10.14706/DO15225

Historija članka:

Dostavljen: 15.11.2015.

Recenziran: 14.12.2015.

Prihvaćen: 22.12.2015.

Abstract: *The right to a remedy and remedies are of fundamental importance for any society. This paper examines selected issues relating to remedies in comparative criminal law: evolution, definition, types and specifics of the remedies in certain legal systems, in particular accentuating the distinction between the common law and civil law jurisdictions, keeping in mind that even a perfect procedure can not guarantee perfect results.*

Keywords: *Criminal procedure, legal remedies, appeal, not proven verdict, common law, civil law*

JEL Classification: *K14, K33, K49*

DOI:
dx.doi.org/10.14706/DO15225

Article History:

Submitted: 15.11.2015.

Reviewed: 14.12.2015.

Accepted: 22.12.2015.

UVOD

Pravo na pravni lijek i pravni lijekovi imaju fundamentalnu važnost za bilo koje društvo. Uloga pravnih lijekova, naročito u krivičnom postupku, predmet je mnogih debata u različitim pravnim sistemima. Ovaj rad istražuje odabrana pitanja koja se odnose na pravne lijekove u uporednom krivičnom pravu: evoluciju, definiciju, vrste i specifičnosti pravnih lijekova u pojedinim pravnim sistemima, naročito akcentujući distinkciju između *common law* i *civil law* jurisdikcija. Ono što je bitno napomenuti, jeste da se pravni lijekovi mogu posmatrati sa aspekta pravnog lijeka kao procesnog instituta, ali i sa aspekta prava na pravni lijek. Svrha ovog rada jeste da napravi poređenje između različitih pravnih sistema u odabranim zemljama, da se istaknu problemi, potencijalna rješenja, specifičnosti, kao i da se istaknu sličnosti, razlike i sinergija, koja bi mogla doprinijeti razvoju instituta pravnog lijeka u jurisprudenciji ubuduće, imajući na umu da, učeći o drugima, vrlo često otkrivamo i sami sebe i onda uočavamo šta je to što bi na nama samima trebalo mijenjati, šta je to što bi se kod nas samih moglo promijeniti i primijeniti“ (Ćirić, 2008, str. 10). Rad daje detaljan prikaz pravnog sistema Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: BiH) i susjedne nam države Republike Hrvatske (u daljem tekstu: RH), kao predstavnica *civil law* sistema, te specifičnosti pravnog sistema Sjedinjenih Američkih Država (u daljem tekstu: SAD) i Ujedinjenog Kraljevstva (u daljem tekstu: UK), kao predstavnica *common law* sistema i Škotske koja je skoro pa „inkorporirana“ u *common law*, ipak predstavnica *civil law* sistema. Najviše pažnje u radu će se posvetiti žalbi, jer prema mišljenju autora žalba predstavlja posebno važan institut krivičnog postupka. Pri izradi rada korištene su metode deskriptivne, eksplikativne i komparativne analize, sinteze, te normativno-pravni metod.

Pojam i vrste pravnih lijekova u krivičnom postupku

I pored zakonskih pravila za odvijanje redovnog, ili nekog drugog oblika krivičnog postupka, moguće je da sud donese odluku koja nije pravilna ili zakonita. Da bi se spriječilo da takva odluka proizvede pravne posljedice, zakoni o krivičnom postupku poznaju pravna sredstva zaštite koja koriste ovlašteni subjekti i koja su usmjerena na donošenje pravilne i zakonite sudske odluke. Ta pravna sredstva su pravni lijekovi (Sijerčić – Čolić, 2005, str. 101). Legitimno pravo okrivljenika je da zahtijeva preispitivanje nepravilne ili nezakonite sudske odluke kojom se ugrožavaju ili povrijeđuju njegova osnovna prava i slobode, te s

tim u vezi da traži uklanjanje onih štetnih djelovanja iz te presude koji na bilo koji način pogoršavaju njegov pravni položaj (Bubalović, 2010, str. 936).

Pravni lijek je pravno sredstvo kojim stranke i druge ovlaštene osobe pobijaju odluku donesenu u krivičnom postupku sa ciljem da se ona ukine ili preinači (Ilić, 2001, str. 252 prema Sijerčić – Čolić, op. cit., loc. cit.). Od ostalih pravnih sredstava, pravni lijekovi se razlikuju po tome što su usmjereni protiv sudskih odluka tražeći njihovo preinačenje ili ukidanje. Značaj pravnih lijekova je sprečavanje pravnog dejstva nepravilnih i nezakonitih sudskih odluka, odnosno donošenje pravih i zakonitih sudskih odluka (Sijerčić – Čolić, op. cit., str. 102). Pravni lijekovi se mogu podijeliti prema više kriterija. Tako postoji podjela na:

- Redovne i vanredne;
- Suspenzivne i nesuspensivne;
- Devolutivne i nedeolutivne;
- Potpune i nepotpune.

Redovnim pravnim lijekom pobijaju se odluke koje još nisu stupile na pravnu snagu i cilj im je preispitivanje pravilnosti sudske odluke prije njene pravosnažnosti. Naime, presuda donesena u prvom stepenu nije istovremeno i konačna odluka, jer se na osnovu upotrebe redovnog pravnog lijeka raspravljanje o određenom krivičnom predmetu nastavlja. Vanrednim pravnim lijekom pobijaju se pravosnažne odluke. Koriste se izuzetno i u ograničenom obimu protiv sudskih odluka koje su već stupile na pravnu snagu. Suspenzivni pravni lijek odlaže izvršenje pobijane odluke, dok nesuspensivni, ne odlaže. Devolutivni pravni lijek ima za posljedicu da se povodom pravnog lijeka o krivičnoj stvari raspravlja pred višim sudom (*iudex ad quem*), a ne pred onim koji je donio pobijanu odluku (*iudex a quo*). Nedeolutivni pravni lijek je onaj o kojem odlučuje isti sud koji je donio pobijanu odluku. Potpuni pravni lijek se može uložiti iz svih zakonskih razloga, a nepotpun samo iz nekih. (Sijerčić - Čolić, 2005)

Retrospektivni pogled na pravne lijekove u krivičnom postupku

Danas su žalbe u krivičnom postupku karakteristika i *common law* i *civil law* jurisdikcija. Žalbeni postupak je esencijalni dio pravosudnog aparata za iznalaženje istine (Findley, 2009, str. 591).

Historijski gledano, tek u rimskom pravu, kada su sudije postali činovnici države, zapravo imperatora, uvedena je mogućnost da se odluka suda izmijeni intervencijom vladara, kojem su nezadovoljne stranke podnosile molbu za *apellatio*. Iz tih apelacija razvio se sistem pravnih lijekova (i to prvo u oblasti građanskog prava) koji je recepcijom rimskog prava ušao u pravne sisteme svih evropskih država (Bužanin i dr., 2006, str. 3).

Fenomen žalbe u krivičnom postupku u *common law* svijetu je novijeg porijekla. U Engleskoj i SAD, propozicija da oni koji su osuđeni za krivična djela trebaju imati pravo na preispitivanje njihove presude, vuče korijene tek od dvadesetog stoljeća. Dok su krivične žalbe bile nepoznate *common law*-u stoljećima, osobama protiv kojih se vodi krivični postupak bili su dostupni različiti arhaični oblici preispitivanja (Berger, 2005, str. 34). Najraniji metodi preispitivanja, direktno su pogađali porotu. Neki autori smatraju da je želja za kontrolom porote doprinijela razvoju *common law*-a (Langbein, Lerner&Smith, 2009, str. 416). Tokom srednjeg vijeka, presude porote su mogle biti ukinute kroz proces poznat kao „*attaint*“ (sramota) (Langbein i dr., op.cit., str. 418). Druga porota, sa duplim brojem članova, uspostavljena je da preispita presudu. (Langbein i dr., op. cit., loc. cit.). U slučaju preinake, članovi originalne porote dobijali su surove kazne (Blackstone, 1756-1757, str. 402, prema Langbein i dr., op. cit., str. 417).

Tokom kasnog petnaestog i šesnaestog stoljeća, praksa kažnjavanja porotnika postala je uobičajena. *Star Chamber* koji je bio odgovoran za zaštitu pravnog sistema od zloupotreba, redovno je kažnjavao porotnike dovodeći oslobađajuće presude u vezu sa težinom dokaza (Orfield, 1936, str. 328). Pretpostavka je, čini se, išla u pravcu da takvi nalazi mogu jedino biti rezultat korupcije ili podmićivanja.

U sedamnaestom stoljeću, diskrecija određivanja novog suđenja u građanskim stvarima postala je dostupna i u određenim krivičnim slučajevima. Postupak odlučivanja o novom suđenju počivao je na širokim temeljima, koji su uključivali i navođenjeda je presuda protivna dokazima (Orfield, op. cit., str. 328; Arkin, 1991, str. 503). Međutim, nova rasprava se mogla tražiti samo u ograničenom broju slučajeva. Zločini su bili u potpunosti isključeni. Rješenja o pogrešci bila su razočaravajuće nedjelotvorna metoda preispitivanja. To je bio jedini način na koji je zapisnik u krivičnom predmetu mogao biti razmotren od

višeg suda nakon presude (Orfield, op. cit., str. 332). Rješenje o pogrešci bilo je u uskoj vezi sa *certiorari* (više o tome vidjeti <http://www.law.cornell.edu/wex/Certiorari>) izdatog od višeg suda u svrhu preispitivanja i ispravljanja zapisnika o postupku pred nižim sudom (Langbein i dr., str. 418). Najveći nedostatak je bio to što je preispitivanje ograničeno na greške koje su se pojavljivale na zapisniku sa suđenja i rijetkoj kolekciji formalističkih dokumenta: sudijskih komisija, optužnog akta, izjašnjenju okrivljenog o krivnji, presudi i unosima u minutnoj knjizi. Na taj način, preispitivanje je bilo ograničeno na proceduralne greške i greške u optužnom aktu (Berger, op. cit., str. 6). Nije bilo moguće preispitivati dokazna pravila, instrukcije porotnicima, ili činjeničnu bazu osude (Orfield, op. cit., str. 333). Ovo ne znači da je sud neminovno potvrdio presudu: u SAD npr. sudovi su ponekad usvajali vrlo striktno pristupe, obarajući presude za minorne, tehničke greške u zapisniku.

U jednom slučaju iz Sjeverne Karoline oko 1800. godine, žalbeni sud je oborio presudu jer u optužnom aktu nije „navedena dužina i dubina smrtnih rana“ (Arkin, op. cit., str. 528). Ipak, najveće faktičke ili pravne greške se mogu desiti, bez da su na bilo koji način unesene u zapisnik i zbog tog se ne bi mogle preispitivati (Stephen, 1883, str. 309). Rješenje o pogrešci je postalo sve, samo ne zastarjelo 1848. godine, sa uspostavljanjem Suda za slučajeve rezervirane za Krunu (*Court for Crown Cases Reserved*). Ovaj sud je formalizirao stari razvijeni običajpri čemu su se sudije viših sudova neformalno sastajali u *Serjeant's Inn* da razmotre pitanja prava rezervisana za raspravne sudije. Zato što ove sudije nisu u zasjedanju suda, njihove odluke su tretirane kao one raspravnih sudija, a razlozi nisu zahtjevani. Nasuprot tome, *Court of Crown Cases Reserved* zasjedali su javno i donosili razumne odluke. Pribjegavanje je svakako ostalo na diskreciji raspravnog sudije, koji je odlučivao hoće li iznijeti slučaj na sudsko mišljenje i preispitivanje je ostalo ograničeno na pravna pitanja i nije moglo obuhvatiti razumnost presude. Zbog ovih ograničenja, sud je štedljivo korišten, prosječno osam slučajeva godišnje.

Slučajevi Beck i Edalji

Tokom druge polovine devetnaestog stoljeća, pritisak se počeo stvarati za pravo na žalbu u krivičnim slučajevima. Između 1844. i 1906. godine, tridesetjedan zakon koji se tiče žalbi bio je upućen parlamentu, ali je samo jedan, limitiran na žalbu o pravnim pitanjima i donesen (Asshworths, 1996, prema Marshall, 2011, str. 7). Pozivi za promjenu stizali su iz nekoliko kvartala. Jeremy

Bentham, uticajni engleski reformator, zagovarao je proširenje prava na žalbu u krivičnim stvarima kao dio njegove misije da racionalizira *common law* (Berger, op. cit.). Članovi profesije podržavali su njegov prijedlog, ali iz drugih razloga. Njihova primarna briga bila je to što nepravedne osude nisu bile rijetka pojava. Benthamovo obrazloženje koje se takođe pojavilo sa reformatorima koji su često isticali apsurd da su žalbe dozvoljene u građanskim stvarima, gdje je jedino novac bio ulog, ali ne u krivičnim, gdje su život i sloboda bili u opasnosti. Postojala je takođe značajna opozicija pravu na žalbu. Engleski suci su bili najuticajniji oponenti (Marshall, op. cit.). Centralna potpora njihove opozicije bila je tvrdnja da su nepravedne osude ekstremno rijetke (Berger, op. cit.). Ova empirijska tvrdnja poduprta je daljim argumentima o troškovima i prednostima krivičnih žalbi.

Na prelazu u dvadeseto stoljeće, centralni stub sudske opozicije pravu na žalbu je slomljen sa dvije notorne pogrešne presude: nepravedne osude osoba pod imenima Adolf Beck i George Edalji. Godine 1891., Beck je osuđen i odslužio je kaznu od sedam godina za prevare koje je počinio drugi čovjek, Thomas Smith. Na suđenju, tužilaštvo se oslanjalo na tvrdnje da je Beck 14 godina ranije počinio slične prevare. Raspravni sudija spriječio je odbranu da preispita ovo načelo slučaja tužilaštva, uprkos realnosti da je Smith bio osuđen za ova krivična djela. Sudija je takođe odbio uputiti ovo pravno pitanje za *Court for Crown Cases Reserved*. Dok je bio u zatvoru, Beck je neuspješno slao peticije *Home Office*-u 16 puta da preispitaju presudu, prezentirajući čak potencijalno ekskulpatorne svježe činjenice. Tri godine nakon što je otpušten iz zatvora, Beck je ponovo pogrešno osuđen za Smith-ove prevare. Njegova nesreća je privedena kraju, kada je prije izricanja kazne, Smith uhapšen u pokušaju da založi ukradeni prsten, kada je priznao sva krivična djela. Beck je konačno dobio izvinjenje i kompenzaciju od vlade. Nekoliko godina kasnije, druga nepravda je javno istaknuta. Godine 1903. George Edalji, dugo meta rasnih predrasuda, bio je osuđen na bazi anonimnih pisama da je izvadio utrobu konju. Uprkos znatnim dokazima koji su ukazivali na njegovu nevinost, odslužio je tri godine u zatvoru. Molbe upućene *Home Office*-u bile su neuspješne, uključujući i peticiju koju je potpisalo deset hiljada ljudi. Javni pritisak i dalje se povećavao. Sir Arthur Conan Doyle preuzeo je slučaj, objavljujući dva duga članka koja se zalažu za Edaljijevu nevinost. Konačno, 1907., nakon specijalne istrage i daljeg pritiska, Edalji-u je oprošteno. Debakl Beck-a i Edaljia, skupa sa drugim kontroverznim osudama, konačno je proizveo potrebnu političku podršku za pravo na žalbu. U ovoj tački u historiji, ponovna suđenja postala su prevalentna u novinama i javno

povjerenje u sudove bilo je potkopano (Marshall, op. cit.). Žalba zbog faktičkih pitanja viđena je kao nešto hitno neophodno. Peticije upućene *Home Office*-u i *ad hoc* komitetima istraga pokazale su neefektivnost. U 1907., *Criminal Appeal Act* je prošao. Njime je uspostavljen Žalbeni krivični sud (*Court of Criminal Appeal*) koji je absorbirao jurisdikciju suda za slučajeve rezervisane za krunu, ukinuo je rješenje o pogrešnoj presudi imoć višeg suda da odobri novo suđenje. Za razliku od prethodnih mehanizama preispitivanja, žalba prema *Act*-u je proširena u djelokrugu i jurisdikciji: žalbe su bile dostupne svim optuženim, ili osuđenim osobama.

Funkcije pravnih lijekova u krivičnom postupku

Na najširem nivou generalizacije, pravni lijekovi se tiču ispravljanja greške. Mehanizmi za ispravljanje greške su važna dostignuća razvijenih pravnih sistema. Primarna funkcija modernog pravnog lijeka, prvenstveno žalbe, je da štiti od pogrešnih presuda.

Pokretačka sila iza uspostave prava žalbe u Engleskoj je zabrinjavajuća incidenca pogrešnih osuda. Pogreške dolaze na najmanje dva načina. Nevina osoba može biti pogrešno osuđena. Postoji više mogućih razloga za takve greške. Onaj ko utvrđuje činjenice može propustiti da ocjeni dokaze; može biti pogrešno vođen irelevantnim dokazom, ili ekskulpatorni dokaz nije izveden na suđenju. Takođe, optuženom može biti suđeno na nefer način. Žalbe omogućuju forum na kojem optuženi može iznijeti svoje razloge. Prevencija pogrešnih presuda je individualizirana briga: žalbe su ključne za osiguranje da je pravda postignuta u svakom konkretnom slučaju. Ova funkcija žalbi objašnjava njenu inkluziju u moderne instrumente ljudskih prava. Trechsel (2005) smatra da je to jedino opravdanje koje je relevantno pojedincu (str. 362). Brige koje se tiču jednakog tretmana, takođe mogu biti relevantne. Osoba protiv koje se vodi postupak očekuje da će biti tretirana, i proceduralno i materijalno, na isti način, kao i svaka druga osoba protiv koje se vodi krivični postupak. Žalbeni sudovi u ovome kontekstu imaju važnu ulogu u osiguranju jednakosti tretmana. Druga funkcija žalbe je da održi konzistenciju sudova prve instance (Orfield, op. cit., str. 937). Žalbeni sudovi postižu ovo sa dva povezana mehanizma. Najočigledniji, sudovi ispravljanu anomalije u primjeni prava u određenim slučajevima. Objašnjenja i vodilje se daju i služe pri budućoj konzistentnijoj primjeni prava. Takođe, sud druge instance, ohrabruje konzistenciju i bolje odlučivanje sudova prve instance, kada posljednji znaju da njihove odluke mogu biti predmet preispitivanja

Uparednopravna analiza pravnih lijekova u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Republike Hrvatske i Škotske

(Hansen, 1983, str. 141, 144; Smith, 1903, str. 317). Treće, žalba ima važne institucionalne funkcije, jer obezbjeđuje legitimitet sistemu krivičnog pravosuđa kao cjelini. Javno povjerenje u pravosuđe povećava se kada se pogreške ne javljaju i kad sudovi provode krivične postupke konzistentno i na fer način (Hansen, op. cit., loc. cit.). U anglosaksonskom pravnom sistemu, žalba je primarni način na koji se sudijama, kao javnim službenicima i predmetu nadzora po žalbi provjerava uračunljivost i performanse. I konačno, žalba omogućava da se riješe pravna pitanja (Hansen, op. cit.). Žalbu čini kontekst u koji se spaja sadržaj prava osobe protiv koje se vodi krivični postupak, ispravna primjena pravila postupka i primjena materijalnog prava.

Pravni lijekovi u zakonodavstvu BiH

U BiH, redovni pravni lijekovi su žalba na prvostepenu presudu, žalba na drugostepenu presudu i žalba na rješenje. Vanredni pravni lijek je ponavljanje postupka. Tretirani su Zakonima o krivičnom postupku (u daljem tekstu ZKP) BiH, Federacije BiH (u daljem tekstu: F BiH), Republike Srpske (u daljem tekstu: RS) i Brčko distrikta BiH (u daljem tekstu BDBiH).

Žalba

Žalba na prvostepenu presudu je redovan, suspenzivan, devolutivan i potpun pravni lijek, kojim subjekti pravnog lijeka traže od drugostepenog suda da zbog određenih nedostataka u prvostepenoj presudi ili u prvostepenom postupku izrečenu presudu potpuno ili djelimično ukine ili preinači (Sijerčić – Čolić, op. cit., str. 104).

Rok, lica ovlaštena za izjavljivanje i sadržaj žalbe

Rok za žalbu iznosi 15 dana, pri čemu se ne navodi o kakvoj presudi se radi, te se može zaključiti da se žalba može podnijeti protiv svih meritornih i procesnih presuda. Ovaj rok predstavlja pravo *sui generis*. Stranke i branitelj imaju svoj rok za žalbu od 15 dana koji počinje teći od dostavljanja prepisa presude. Kada su u pitanju osobe koje mogu izjaviti žalbu u korist optuženog (bračni, vanbračni drug, srodnici u pravoj liniji itd.), njima se rok za žalbu računa od danakada je optuženi primio presudu. Postoji mogućnost da u složenim stvarima stranke i branitelj traže produženje roka za žalbu i isti se iz opravdanih razloga može produžiti još najviše 15 dana. Kada stranke ili branitelj podnesu

zahtjev za produženje žalbenog roka onda od toga dana, pa do donošenja odluke suda ne teče rok za žalbu, a kada sud donese odluku rok za žalbu se nastavlja za preostali vremenski period, a u slučaju da je dozvoljeno produženje žalbenog roka onda dolazi do zbrajanja preostalih dana sa novih 15 dana žalbenog roka. Ako je produženje žalbenog roka tražila jedna strana i to bude dozvoljeno onda produženje žalbenog roka važi i za suprotnu stranu (Član 307 ZKP F BiH). Zakonodavac je odredio ko može podnijeti žalbu pa je prvo naveo da su to stranke, branitelj i oštećeni ali je predvidio i subjekte koji mogu izjaviti žalbu u korist optuženog a to su: bračni, odnosno vanbračni drug optuženog, roditelj ili dijete i usvojitelj, odnosno usvojenik. Pravo na žalbu ima oštećeni zbog troškova krivičnog postupka i odluke o imovinskopравnom zahtjevu. Žalbu može podnijeti osoba čiji je predmet oduzet ili od kojeje oduzeta imovinska korist pribavljena krivičnim djelom. Branitelj i osobe koje mogu izjaviti žalbu u korist optuženog istu mogu podnijeti bez posebnih ovlaštenja ali ne i protiv njegove volje osim akoje optuženom izrečena kazna dugotrajnog zatvora. Tužitelj može podnijeti žalbu kako na štetu tako i u korist optuženog (Član 308 ZKP F BiH). Ovakvo zakonsko rješenje slijedi obavezu tužitelja prema kojoj ima interes da se u toku postupka istinito i potpuno utvrde činjenice važne za donošenje pravilne i zakonite presude, a ne da se u svim krivičnim slučajevima donese presuda kojom se optuženi oglašava krivim (Komentari zakona o krivičnom postupku u BiH, 2005, čl. 293). Međutim, u praksi je upitno korištenje prava tužitelja na žalbu u korist optuženog. Nakon što sud donese presudu prestaju njegova ovlaštenja u smislu eventualnog žalbenog postupka i jedino od volje stranaka ovisi da li će doći do žalbenog postupka. Dakle, postupak po pravnom lijeku je po svojoj prirodi fakultativan, a ne obligatoran (Sijerčić – Čolić, op. cit., str. 103). Od dispozicije volje stranaka i ovlaštenih procesnih subjekata ovisi da li će doći do korištenja prava na žalbu i preispitivanja zakonitosti i pravilnosti nepravosnažnih sudskih odluka (Komentari zakona o krivičnom postupku u BiH, 2005, čl. 292). Odricanje od prava na žalbu se sastoji od izjave ovlaštene osobe da neće koristiti žalbu protiv presude, a odustajanje od žalbe znači da je ovlaštena osoba dala izjavu da povlači blagovremeno podnesenu žalbu. Optuženi se može odreći prava na žalbu tek nakon što mu je presuda dostavljena. Od toga je napravljen izuzetak tako da se optuženi može odreći prava na žalbu i prije toga ukoliko su ispunjena dva uslova: ako se tužitelj odrekao prava na žalbu, iako optuženi po presudi ne bi trebao izdržavati kaznu zatvora (Član 309 ZKP F BiH). Ovo, naprimjer, u slučajevima ako mu je izrečena novčana kazna, uslovna osuda, ako je oglašen krivim, a oslobođen je kazne, ako mu je izrečena kazna zatvora izdržana u uračunavanju pritvora. Žalba treba da sadrži: označenje presude protiv koje se

podnosi žalba (naziv suda, broj i datum presude), osnov za pobijanje presude, obrazloženje žalbe, prijedlog da se pobijana presuda potpuno ili djelimično ukine ili preinači i potpis osobe koja podnosi žalbu. Ako je žalbu podnio optuženi koji nema branitelja ili oštećeni koji nema punomoćnika, a žalba ne sadrži sve ono što je potrebno i što je navedeno u zakonu, onda sud poziva žalitelja da žalbu dopuni. Ukoliko oštećeni ne postupi tako i ne dopuni žalbu, a žalba ne sadrži obavezne sastojke, onda će sud njegovu žalbu rješenjem odbaciti. To će isto uraditi ako ne može utvrditi na koju se presudu njegova žalba odnosi. Kada je u pitanju žalba optuženog, sud takvu žalbu sa takvim nedostacima ne može odbaciti i dostavlja je drugostepenom sudu na rješavanje. Žalbu optuženog može odbaciti jedino u slučaju ako se ne može utvrditi na koju presudu se odnosi. Odbacivanje žalbe oštećenog ili optuženog zbog toga što nisu ni na poziv suda naveli na koju se presudu odnosi njihova žalba, može uslijediti samo nakon što sud pokuša to utvrditi kroz upisnike i imenike. Zakonodavac postupa vrlo rigorozno u odnosu na žalbu tužitelja koja ne sadrži obavezne sastojke kao i u odnosu na žalbu oštećenog koji ima punomoćnika jer u slučaju ako te žalbe ne sadrže obavezne sastojke ista se odbacuje, a to se čini i u slučaju ako se ne može utvrditi na koju presudu se odnosi žalba. Kada je u pitanju optuženi koji ima branitelja, a žalba ima nedostatke ista se ne može odbaciti osim u slučaju ako se ne može utvrditi na koji se predmet odnosi. Takva žalba se dostavlja drugostepenom sudu (Član 310 ZKP F BiH).

Razlozi za žalbu

Presuda se može pobijati: zbog bitne povrede odredaba krivičnog postupka, povrede Krivičnog zakona (u daljem tekstu: KZ), pogrešno ili nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja, odluke o krivičnopravnim sankcijama, oduzimanju imovinske koristi, troškovima krivičnog postupka, imovinskopravnom zahtjevu, kao i zbog odluke o objavljivanj upresude putem sredstava javnog informiranja (Član 311 ZKP F BiH).

Bitne povrede odredaba krivičnog postupka mogu biti apsolutne i relativne. Apsolutno bitne povrede odredaba krivičnog postupka su taksativno nabrojane ineoboriva je pretpostavka da su one negativno uticale na zakonitost i pravilnost izrečene presude, pa je u pogledu njihovog postojanja isključeno bilo kakvo dodatno ocjenjivanje vijeća apelacionog odjeljenja. Bitna povreda odredaba krivičnog postupka postoji: ako je sud bio nepropisno sastavljen ili ako je u izricanju presude učestvovao sudija kojim nije učestvovao na glavnom pretresu ili

koji je pravosnažnom odlukom izuzet od suđenja, ako je na glavnom pretresu učestvovao sudija koji se morao izuzeti, ako je glavni pretres održan bez osobe čija je prisutnost na glavnom pretresu po zakonu obavezna ili ako je optuženom, branitelju, ili oštećenom protivno njegovom zahtjevu, uskraćeno da na glavnom pretresu upotrebljava svoj jezik i da na svom jeziku prati tokglavnog pretresa, ako je povrijeđeno pravo na odbranu, ako je protivno zakonu bila isključena javnost na glavnom pretresu, ako je sud povrijedio propise krivičnog postupka o postojanju odobrenja nadležnog organa, ako je sud donio presudu a nije bio stvarno nadležan ili ako je nepravilno odbio optužbu, zbog stvarne nenadležnosti, ako sud svojom presudom nije potpuno riješio predmet optužbe, ako se presuda zasniva na dokazu na kome se po odredbama ZKP ne može zasnivati presuda, ako je optužba prekoračena, ako je izreka presude nerazumljiva, protivrječna sama sebi ili razlozima presude ili ako presuda uopće ne sadrži razloge ili u njoj nisu navedeni razlozi o odlučnim činjenicama. Bitna povreda odredaba krivičnog postupka postoji i ako sud za vrijeme pripremanja glavnog pretresa, ili u toku glavnog pretresa, ili prilikom donošenja presude nije primijenio, ili je nepravilno primijenio koju odredbu ZKP, a to je bilo, ili je moglo biti od uticajana zakonito i pravilno donošenje presude (Član 312 ZKP F BiH).

Povreda KZ-a postoji ako je KZ povrijeđen u pitanju: da li je djelo za koje se optuženi goni krivično djelo, postoje li okolnosti koje isključuju krivičnu odgovornost, postoje li okolnosti koje isključuju krivično gonjenje, a naročito da li je nastupila zastarjelost krivičnog gonjenja, ili je gonjenje isključeno usljed amnestije, ili pomilovanja, ili je stvar već pravosnažno presuđena, da li je u pogledu krivičnog djela koje je predmet optužbe primijenjen zakon koji se nemože primijeniti, da li je odlukom o kazni, ili uslovnoj osudi, odnosno odlukom o mjeri sigurnosti, ili o oduzimanju imovinske koristi prekoračeno ovlaštenje koje sud ima po zakonu, da li su pravilno primijenjene odredbe o uračunavanju pritvora i izdržane kazne (Član 313 ZKP F BiH).

Presuda se može pobijati zbog pogrešno ili nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja, kad je sud neku odlučnu činjenicu pogrešno utvrdio, ili je nije utvrdio. Nepotpuno utvrđeno činjenično stanje postoji i kad na to ukazuju nove činjenice ili novi dokazi (Član 314 ZKP F BiH). Presuda se može pobijati zbog odluke o kazni i uslovnoj osudi kad tom odlukom nije prekoračeno zakonsko ovlaštenje, ali sud nije pravilno odmjerio kaznu, s obzirom na okolnosti koje utiču da kazna bude veća ili manja, i zbog toga što je sud primijenio, ili nije

Uprednopravna analiza pravnih lijekova u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Republike Hrvatske i Škotske

primijenio odredbe o ublažavanju kazne, o oslobađanju od kazne, ili o uslovnoj osudi, i ako su za to postojali zakonski uslovi (Član 315 ZKP F BiH).

Postupak po žalbi

Žalba se podnosi sudu u dovoljnom broju primjeraka za sud, kao i za protivnu stranku i branitelja - radi davanja odgovora. Neblagovremenu, nedopuštenu i žalbu izjavljenu od neovlaštene osobe, odbacit će rješenjem sudija, odnosno predsjednik vijeća (Član 316 ZKP F BiH). Primjerak žalbe dostavlja se protivnoj stranci i branitelju koji mogu u roku od osam dana od dana prijema podnijeti sudu odgovor na žalbu. Žalba i odgovor na žalbu, sa svim spisima i prijepisom zapisnika sa glavne rasprave, dostavlja se apelacionom odjeljenju (Član 317 ZKP F BiH).

Kad spis po žalbi stigne apelacionom sudu, predsjednik apelacionog suda dostavlja spis predsjedniku apelacionog vijeća koji određuje sudiju izvjestitelja. Sudija izvjestitelj može, po potrebi, od sudije, odnosno predsjednika vijeća koje je donijelo pobijanu presudu pribaviti izvještaj o povredama odredaba krivičnog postupka, a može i provjeriti navode žalbe u pogledu novih dokaza i novih činjenica ili pribaviti potrebne izvještaje ili spise. Kada sudija izvjestitelj pripremi spis, predsjednik vijeća će zakazati sjednicu vijeća (Član 318 ZKP F BiH). Sjednica vijeća počinje izlaganjem podnositelja žalbe, a nakon toga druga stranka izlaže odgovor na žalbu. Vijeće može od stranaka i branitelja koji su prisutni sjednici zatražiti potrebno objašnjenje u vezi sa žalbom i odgovorom na žalbu. Stranke i branitelj mogu predložiti da se pročitaju pojedini spisi i mogu, po dopuštenju predsjednika vijeća dati potrebna objašnjenja za svoje stavove iz žalbe, odnosno odgovora na žalbu ne ponavljajući ono što je sadržano u objašnjenjima (Član 319 ZKP F BiH). Vijeće apelacionog odjeljenja donosi odluku u sjednici vijeća ili na osnovu održanog pretresa (Član 320 ZKP F BiH). Vijeće apelacionog odjeljenja ispituje presudu u onom dijelu u kojem se ona pobija žalbom. Ako je podnesena žalba samo u korist optuženog, presuda se ne smije izmijeniti na njegovu štetu (zabrana *reformatio in peius*) (Član 322 ZKP F BiH). Žalba zbog pogrešno ili nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja ili zbog povrede KZ podnesena u korist optuženog sadrži u sebi i žalbu zbog odluke o krivičnopravnoj sankciji i o oduzimanju imovinske koristi (Član 323 ZKP F BiH). Ako vijeće apelacionog odjeljenja povodom ma čije žalbe utvrdi da su razlozi zbog kojih je donio odluku u korist optuženog od koristi i za kojeg od saoptuženih koji nije podnio žalbu, ili je nije podnio u tom pravcu, postupit će po službenoj dužnosti

kao da takva žalba postoji. Ovaj institut naziva se *beneficium cohaesionis* (Član 324 ZKP F BiH).

Odluke po žalbi

Vijeće apelacionog odjeljenja može u sjednici vijeća odbaciti žalbu kao neblagovremenu, ili kao nedopuštenu, ili odbiti žalbu kao neosnovanu i potvrditi prvostepenu presudu, ili preinačiti prvostepenu presudu, ili ukinuti presudu i održati pretres. O svim žalbama protiv iste presude vijeće apelacionog odjeljenja odlučuje jednom odlukom (Član 325 ZKP F BiH).

Žalba će se odbaciti rješenjem kao neblagovremena ako se utvrdi da je podnijeta nakon proteka zakonskog roka za njeno podnošenje. Žalba će se odbaciti rješenjem kao nedopuštena ako se utvrdi da je žalbu podnijela osoba koja nije ovlaštena za podnošenje žalbe, ili osoba koja se odrekla prava na žalbu, ili ako se utvrdi odustanak od žalbe, ili da je poslije odustajanja ponovno podnesena žalba, ili ako žalba po zakonu nije dopuštena.

Vijeće apelacionog odjeljenja će presudom odbiti žalbu kao neosnovanu i potvrditi prvostepenu presudu kad utvrdi da ne postoje razlozi zbog kojih se presuda pobija žalbom (Član 326 – 328 ZKP F BiH).

Vijeće apelacionog odjeljenja će, uvažavajući žalbu, presudom preinačiti prvostepenu presudu ako smatra da su odlučne činjenice u prvostepenoj presudi pravilno utvrđene i da se, s obzirom na utvrđeno činjenično stanje, po pravilnoj primjeni zakona, ima donijeti drukčija presuda (Član 329 stav 1 ZKP F BiH). Vijeće apelacionog odjeljenja će, uvažavajući žalbu, rješenjem ukinuti prvostepenu presudu i odrediti održavanje pretresa u dva slučaja: ako utvrdi da postoji bitna povreda odredaba krivičnog postupka, osim slučajeva iz člana 329, stav 1 ZKP F BiH i ako je potrebno izvesti nove dokaze ili ponoviti već u prvostepenom postupku izvedene dokaze, usljed kojih je činjenično stanje pogrešno ili nepotpuno utvrđeno. Vijeće apelacionog odjeljenja može i djelimično ukinuti prvostepenu presudu ako se pojedini dijelovi presude mogu izdvojiti bez štete za pravilno presuđenje i u odnosu na taj dio održati pretres (Član 330 stav 1 i 2 ZKP F BiH).

Uparednopravna analiza pravnih lijekova u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Republike Hrvatske i Škotske

U obrazloženju presude, u dijelu kojim se ukida prvostepena presuda ili u rješenju kojim se ukida prvostepena presuda, navest će se samo kratki razlozi za ukidanje (Član 331 ZKP F BiH).

Protiv presude suda koji rješava u drugom stepenu dopuštena je žalba ako je sud koji rješava u drugom stepenu preinačio prvostepenu presudu kojom je optuženi oslobođen od optužbe i izrekao presudu kojom se optuženi oglašava krivim. O žalbi protiv drugostepene presude rješava Vrhovni sud Federacije u sjednici vijeća u skladu sa odredbama koje važe za postupak pred drugostepenim sudom (Član 333 ZKP F BiH).

Ponavljanje postupka

Krivični postupak koji je dovršen pravosnažnim rješenjem ili pravosnažnom presudom može se na zahtjev ovlaštene osobe ponoviti samo u slučajevima i pod uslovima predviđenim zakonom (Član 340 ZKP F BiH). Pravosnažna presuda može se preinačiti i bez ponavljanja krivičnog postupka ako je u dvjema presudama ili u više presuda protiv istog osuđenika pravosnažno izrečeno više kazni, a nisu primijenjene odredbe o odmjeravanju jedinstvene kazneza djela u sticaju (Član 340 a ZKP F BiH). Ovakvo ponavljanje naziva se nepravo ponavljanje postupka. Krivični postupak završen pravosnažnom presudom može se ponoviti u korist osuđenog u slučajevima predviđenim u članu 343. Krivični postupak se može ponoviti na štetu optuženog ako je presuda kojom se optužba odbija donesena zbog odustanka tužitelja od optužbe, a dokaže se da je do ovog odustanka došlo usljed krivičnog djela korupcije, ili krivičnog djela protiv službene i druge dužnosti tužitelja (Član 344 ZKP F BiH).

Specifičnosti pravnih lijekova u RH

Obzirom na činjenicu da je RH odnedavno i zemlja članica Evropske unije (u daljem tekstu: EU) kojoj teži i BiH, kao i činjenicu da BiH sa istom graniči, te da su objedržave dio istog pravnog naslijeđa, jasno je od kolike važnosti može biti razumijevanje ovog sistema. Pravni lijekovi regulisani su odredbama članova od 463 do 519 ZKP RH koji je na snazi od 15. 12. 2013. Kao i u našem pravnom sistemu, u RH je jedini redovni pravni lijek žalba. Vanredni pravni lijekovi su obnova kaznenog postupka, zahtjev za zaštitu zakonitosti i zahtjev za vanredno preispitivanje pravosnažne presude. Provođenje rasprave pred drugostepenim sudom nije predviđeno, te drugostepeni sud ne može utvrđivati

činjenično stanje. Stoga je žalba protiv drugostepene presude strogi izuzetak (Pavišić, 2013, str. 946). Ovo iz razloga što je provođenje drugostepene rasprave u aktuелnoj praksikrajnje simbolično zastupljeno, kao i iz razloga što prvostepeni sud mora obavezno provesti sve dokaze koje je naložio drugostepeni sud, te je izostavljanje drugostepene rasprave opravdano, a pridonosi ubrzanju postupka, ne utječući na prava sudionika (Bubalović, 2009, str. 27 – 30). Takođe, pravo optuženog da prisustvuje raspravi povodom pravnog lijeka nije istog obima kao pravo na prisutnost raspravi u prvom stepenu (Pavišić, op. cit., loc. cit.), naročito ako viši sud odlučuje samo o pravnim pitanjima (Kućera v. Austrija, 2001). Optuženi se može žaliti samo u svoju korist, tj. kad ima neposredni pravni interes. Ovakav interes optuženi može imati i u odnosu na presudu kojom je oslobođen od optužbe. Ono što opravdava žalbu u ovom slučaju jeste da li je oslobođenje na osnovu pravne ili činjenične osnove. Optuženi nema pravo na podnošenje žalbe na vlastitu štetu, jer je to u suprotnosti sa njegovim procesnim položajem (Pavišić, op. cit., str. 947.). Postoje dva ograničenja za žalbu zbog pogrešno ili nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja: ovakvu žalbu ne može podnijeti optuženi koji se u odnosu na sve tačke optužbe izjasnio krivim, osim ako je optuženi za dokaze koji isključuju protivpravnost ili krivnju saznao nakon donošenja presude, ili ako se radi o činjenicama odlučnim za izbor vrste i mjere krivične sankcije; drugo ograničenje odnosi se na žalbu na presudu na osnovu sporazuma stranaka koja se može pobijati samo zbog bitnih povreda ZKP-a i KZ-a (Pavišić, op. cit., str. 948). Specifičnost Hrvatskog sistema jeste u funkciji državnog odvjetnika, ali i postojanja privatnog tužitelja koji bh zakonodavstvo ne poznaje. Državni odvjetnik je ovlašten na podnošenje žalbe u korist i na štetu optuženog, što se pravda time da je ovlašten državni dvjetnik i organ koji se stara o javnom interesu da odluke u krivičnom postupku budu pravilne (Pavišić, op. cit., str. 953). Pravo oštećenog na podnošenje žalbe uslovljeno je time da li je državni odvjetnik preuzeo gonjenje od oštećenog kao tužitelja, ili ne. U slučaju da jeste, takav oštećeni može podnijeti žalbu zbog svih osnova zbog kojih se presuda može pobijati, a ukoliko nije, onda je njegovo pravo ograničeno na žalbu zbog odluke suda o troškovima postupka i odluke suda o imovinskopravnom zahtjevu (Pavišić, op. cit., str. 954). Nova apsolutno bitna povreda odredaba krivičnog postupka jeste propuštanje prvostepenog suda da u ponovljenom postupku (nakon što je bila ukinuta prije donesena presuda) postupi po uputi drugostepenog suda (izvede sve procesne radnje i raspravi sva sporna pitanja na koja je bio upozoren (Bubalović, 2009, op. cit.). Opravdanje upotrebe više vanrednih pravnih lijekova proizlazi iz potrebe za dodatnom zaštitom ljudskih prava i osnovnih sloboda građana od nezakonitih pravosnažnih sudskih odluka. U

Uporednopravna analiza pravnih lijekova u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Republike Hrvatske i Škotske

okviru ovih odredaba najvažnija je novina izostavljanje vanrednog ublažavanja kazne iz registra tih pravnih lijekova. Nepravilnosti u izricanju kazni primjerenije je, prema zakonodavcu, otkloniti vansudskim aktom pomilovanja, kojim se također mogu zaštititi prava osuđenika, a sudove u znatnoj mjeri rasteretiti od nepotrebnog rada (Bubalović, 2009, op. cit.).

Pravni lijekovi u SAD

Opravdanje za postojanje postupka žalbenog preispitivanja u SAD ne nalazi se samo u ispravljanju greške, nego i želji zaprosom pravljenja zakona i legitimitetom (Heise, 2009, str. 825). Da bi se ilustrirao postupak po pravnim lijekovima unutar SAD (detaljnije vidjeti Meador, Baker, & Steinman, 2006), potrebno je najprije objasniti organizacionu strukturu sudstva u SAD. Unutar saveznih država prvostepeni sudovi su rangirani na niže i više. Niže čini jedan sudija koji se naziva magistratom ili mirovnim sudijom. U njegovoj nadležnosti su suđenja učinocima lakših djela (*misdemeanors*) za koja je predviđena novčana kazna ili kazna zatvora do jedne godine, kao i provođenje prethodnog postupka protiv učinilaca težih krivičnih dela, što uključuje i prethodno saslušanje na kojem se utvrđuje postojanje dokaza za podizanje optužnice ili za iznošenje predmeta pred veliku porotu. Tok postupka se ne bilježi zapisnički, usljed čega je isključena mogućnost izjavljivanja žalbe. Jedina mogućnost je da se zahtijeva pokretanje novog postupka pred višim sudom (*venire de novo*). Prvostepeni sudovi višeg ranga su nadležni za sva krivična djela koja ne spadaju u nadležnost nižih sudova (tzv. *felonies*, za koja je propisana kazna zatvora preko jedne godine ili smrtna kazna). Raspravu pred ovim sudovima vodi profesionalni sudija i, ako je to predviđeno federalnim ili državnim ustavom, a optuženi se nije odrekao tog prava, suđenje se odvija pred porotom. Postupak se zapisnički bilježi. Ovi sudovi odlučuju i u slučaju podnošenja zahtjeva za ponovno suđenje licima koja su osuđena za lakša krivična dela pred nižim prvostepenim sudom. Na taj način se otvara mogućnost ponovnog pretresanja činjeničnih i pravnih pitanja. Ovo je vezano za ustavno pravo optuženog da mu se za djelo, za koje je propisana kazna zatvora preko šest mjeseci, sudi pred porotom. Na vrhu sudske organizacije u saveznim državama nalaze se apelacioni sudovi. Oni se najčešće nazivaju vrhovnim sudovima i u vijećima ili u opštoj sjednici odlučuju o žalbama protiv presuda prvostepnih sudova. Odluku donose bez pozivanja svjedoka i prisustva porote, isključivo na osnovu pisanih i usmenih argumenata zastupnika stranaka. S obzirom da u velikom broju saveznih država postoji samo jedan vrhovni sud, u pojedinim državama su obrazovani niži apelacioni sudovi. U tom slučaju vrhovni

sud najčešće diskreciono odlučuje da li će uzeti u razmatranje žalbu protiv odluke apelacionog suda. Bez obzira da li odlučuje o žalbi izjavljenoj protiv prvostepene presude ili odluke apelacionog suda, vrhovni sud se bavi isključivo pravnim pitanjima, tj. ispituje postojanje povreda zakona.

Kada je riječ o krivičnim predmetima o kojima odlučuje Vrhovni sud SAD, može se reći da oni uglavnom dolaze tako što Vrhovni sud izdaje naredbu da muse dostavi određeni predmet. Do toga dolazi tako što zainteresovana stranka podnosi molbu Vrhovnom sudu SAD, iznoseći u njoj slučaj i razloge koji ukazuju na naročitu važnost pitanja koja su sadržana u njemu. Ako se sudija kojem je dodjeljena molba na razmatranje složi sa argumentima koji su iznijeti u molbi, donosi odluku da predmet iznese na sjednicu suda. Broj predmeta o kojima odlučuje Vrhovni sud SAD je veoma mali i svodi se uglavnom na kontrolu ustavnosti ili na krivične predmete u kojima se pojavila neujednačenost u stavovima apelacionih sudova.

Interesantno je da ni jedna ustavna odredba ne obavezuje federalnu državu ili savezne države da osuđenom omoguće dvostepeno suđenje. Prvostepene presude se mogu pobijati žalbom samo zbog pravnih grešaka učinjenih u toku suđenja. Međutim, isključena je mogućnost njenog ulaganja protiv presuda koje su donijete na osnovu priznanja krivice od strane optuženog (*plea of guilty*). Žalbom je, po pravilu, dopušteno pobijati odluku o krivici, a izuzetno, i visinu izrečene kazne. SAD pripada pravnim sistemima koji poznaju skalu pretpostavljenih kazni što znači da se sud prilikom izricanja kazne rukovodi sa *sentencing guidelines*. Sudija je dužan da obrazloži izbor kazne izvan pomenute skale, dok se inače, odluka o kazni ne obrazlaže. U tom slučaju je odbrani i optužbi data mogućnost da izjave žalbu protiv odluke o kazni, čime je načinjen izuzetak od pravila da je pravo na ulaganje žalbe od strane optužbe izuzetna stvar i da mora biti razmotreno sa nenaklonošću. (Ćirić, 2008)

Žalbom je dopušteno pobijati osuđujuću, ali ne i oslobađajuću presudu, čak i kada je ona pogrešno izrečena. Takođe, i u pogledu osuđujuće presude postoje ograničenja vezana za ocjene prvostepenog i drugostepenog suda o tome da li je predmet uopće prikladan za ispitivanje po pravnom lijeku (Komentari zakona o krivičnom postupku u BiH, 2005, čl. 292). Međutim, postojanje osuđujuće ili oslobađajuće presude federalnog suda ne predstavlja smetnju da se protiv istog lica za isto djelo pokrene postupak pred sudom federalne jedinice, *et vice versa*, pod uslovom da je izvršenjem djela povrijeđen interes federalne države

i savezne države. U tom slučaju se ne vrijeđa zabrana „dvostruke opasnosti“ (*double jeopardy*) predviđena Petim Amandmanom Ustava SAD. Od podnosioca žalbe se zahtjeva da istakne ozbiljnu povredu zakona koja je imala štetan uticaj na prava odbrane i rezultat postupka. Zbog toga se smatra neprihvatljivom žalba kojom se presuda pobija na površan način ili isticanjem pravnih grešaka koje nisu proizvele štetan uticaj. Razlozi ulaganja žalbe se, uz molbu (*petition*) upućenu apelacionom sudu, iznose u kratkom izveštaju (*brief*) u kojem podnosilac žalbe navodi stavove sudske prakse i pravne teorije koji govore u prilog njegovih tvrdnji. Apelacioni sud ispituje, po pravilu, povrede zakona koje su istaknute u žalbi, ali je ovlašćen da utvrdi i postojanje očitih pravnih grešaka koje su počinjene u prvostepenom postupku, a nisu navedene od strane podnosioca žalbe. Apelacioni sud odlučuje u vijeću sačinjenom od trojice sudija, a ako ocjenida slučaj to zaslužuje, može donijeti odluku da sudi *en banc*, tj. u opštoj sjednici svih sudija. Ako utvrdi da nisu učinjene povrede zakona, apelacioni sud odbija žalbu i potvrđuje prvostepenu presudu. On je ovlašćen da po odbijanju žalbe umanjí izrečenu kaznu ili da je, izuzetno, pooštri. U slučaju da uvaží navode podnosioca žalbe, apelacioni sud ukida presudu i upućuje predmet (*reverse and remand*) na ponovno suđenje prvostepenom sudu koji je donio presudu. Apelacioni sudje ovlašćen i da ukine pobijanu presudu bez upućivanja predmeta na ponovno suđenje (*dismissal of charges*). Do toga, npr., dolazi u slučaju očigledne nedovoljnosti dokaza. Optuženi se po donošenju takve odluke oslobađa i ne može mu biti ponovo suđeno. Nakon donošenja odluke apelacionog suda, stranka koja je nezadovoljna njome ima pravo da podnese molbu za održavanje novog pretresa (*petition for rehearing*). Razlog za to može da bude prethodno pitanje koje nije bilo razmotreno, ili je donijeta odluka suprotna zakonu ili je povrijeđeno pravilo *stare decisis*. Sudu je dato diskreciono ovlašćenje da usvoji ili odbije ovu molbu. U slučaju njenog usvajanja, održava se novi pretres koji može biti okončan potvrđivanjem prethodne ili donošenjem nove odluke. Osnovna nadležnost Vrhovnog suda proističe iz njegovog ovlašćenja, zasnovanog neposredno na pomenutoj ustavnoj odredbi, da odlučuje o žalbama na presude drugih sudova; gotovo svi sporovi vođeni pred ovim sudom pokreću se žalbom na presudu nižih sudova i imaju u vidu njegovu apelacionu nadležnost. Ustav ne precizira nikakve modalitete vršenja apelacione nadležnosti Vrhovnog suda. (Ćirić, 2008)

Kratki prikaz postupka po žalbi u krivičnom postupku Ujedinjenog Kraljevstva

I u Ujedinjenom Kraljevstvu, ukoliko se ne slažete sa odlukom suda, možete se žaliti (<https://www.gov.uk/courts>). Ukoliko se okrivljeni pred *Magistrates' Court* izjasnio da nije kriv, može izjaviti žalbu protiv presude i/ili sankcije. Ukoliko se pak izjasnio da je kriv, može izjaviti žalbu samo protiv sankcije. Rok za žalbu je 21 dan. O žalbi odlučuje *Crown Court*. Na oficijelnoj internet stranici Ujedinjenog Kraljevstva postoji dostupan obrazac za žalbu. Ovaj obrazac šalje se sudu koji je donio pobijanu odluku. Nekoliko sedmica prije saslušanja, žalilac dobija pismeno sa obavještenjem gdje i kada će biti saslušanje, što je obično najbliži *Crown Court*. Saslušanja po žalbi traju obično između jednog i tri dana. Odluka po žalbi, ukoliko žalilac uspije sa žalbom, presuda i kazna se više neće primjenjivati. Ukoliko žalilac uspije sa žalbom protiv kazne, kazna će se smanjiti. U ovom slučaju moguće je dobiti naknadu za rad advokata, ili kompenzaciju. I obrazac za zahtijevanje kompenzacije je dostupan online. Ukoliko žalilac ne uspije sa žalbom, može postojati mogućnost ponovne žalbe (<https://www.gov.uk/appeal-against-sentence-conviction>). Posebno interesantan institut ovog pravnog sistema predstavlja žalba na nisku kaznu Suda Krune (*Crown Court*). Naime, Svako može da se žali u cilju preispitivanja niske kazne Suda Krune ukoliko misli da je kazna premala. *Attorney General* može preispitati nisku kaznu koju je odredio Sud Krune u Engleskoj i Velsu, ukoliko to od njega bude zatraženo. Međutim, samo određeni tipovi slučajeva mogu biti preispitivani što uključuje: ubistvo, silovanje, razbojništvo, neke seksualne delikte prema djeci i okrutnost prema djeci, ozbiljne prevare, ozbiljna krivična djela povezana sa narkoticima i krivična djela počinjena zbog žrtvine rase ili religije.

Što se legitimacije tiče, bilo ko može zatražiti preispitivanje – što znači da ne mora na bilo koji način biti uključen u slučaj. Potrebno je da samo jedna osoba zatraži preispitivanje. Vremenski rok za izjavu žalbe je 28 dana. *Attorney General* ima 28 dana za razmatranje. Kada je razmotren, može biti upućen Žalbenom sudu (*Court of Appeal*). Žalbeni sud može odlučiti da kazna ostane ista, da je vanrazumno niska i povisiti je, kao i odbiti da sasluša slučaj. Takođe, Žalbeni sud može odlučiti i da je ne mijenja. (<https://www.gov.uk/complain-about-low-crown-court-sentence>)

Specifičnost Škotskog pravnog sistema

U Škotskoj postoje četiri nivoa sudova. Vrhovni krivični sud (*High Court of the Justiciary*) kojisudi za najozbiljnija krivična djela i ima prvostepenu, ali i apelacionu nadležnost. Kao prvostepeni sud zasjeda u *Edinburgh-u*, *Glasgow-u* i *Aberdeen-u*, a nekada i u drugim gradovima, a kao apelacioni samo u *Edinburgh-u*. Žalbe mogu biti upućene u krivičnim predmetima nižih sudova, ali i predmetima samog Vrhovnog suda kada je postupao kao prvostepeni. Vijeće od dvoje sudija odlučuje o žalbi protiv sankcije, a troje o žalbi protiv osude. Ne postoji viša instanca od Vrhovnog suda. Ostali sudovi su: *Sheriff Court Solemn*, *Sheriff Court* i *Justice of the Peace Court*, koji zamjenjuje okružni sud. Škotski pravni sistem poznaje tri vrste presuda i to: presuda kojom se optuženi oglašava krivim (*guilty*), presuda kojom se optuženi oslobađa od optužbe (*not guilty*) i presuda da optužba nije dokazana (*not proven verdict*) (Broadbridge, 2009, str. 2). Posljednja presuda čini Škotsku jedinstvenom zemljom u svijetu. Na prvi pogled, presuda *not proven* čini se da ima iste pravne efekte kao i presuda kojom se optuženi oslobađa od optužbe. Međutim, interesantna činjenica tiče se upravo postupka po pravnim lijekovima, koja u suštini i opravdava postojanje *not proven* presude. Naime, ukoliko je sud izrekao presudu kojom se optuženi oglašava krivim, te u postupku po pravnim lijekovima bude dokazana njegova nevinost, optuženi bi mogao istaći zahtjev za naknadu štete zbog neopravdane osude. Na ovaj način umanjuje se državni budžet, te je institut presude *not proven* zanimljiv način na koji država štiti budžet, jer osobi kojoj je izrečena presuda *not proven*, za slučaj da u postupku po pravnim lijekovima osoba bude oslobođena optužbi, neće imati mogućnost zahtijevati naknadu već spomenute štete, jer i nije proglašena krivom. Ovakav pristup, gdje se finansijski aspekt suprotstavlja aspektu zaštite ljudskih prava, posebno je interesantan, imajući na umu, kao što neki autori ističu, da živimo u vremenu ekonomske recesije i da treba razmišljati i o troškovima određenog postupka, pa i postupka po pravnim lijekovima (de Roos, 2003).

Pravni lijekovi i međunarodni standardi

Međunarodnopravne garancije prava na žalbu predviđene su u članu 2, stav 3, tačka a Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (u daljem tekstu: MPGP) i članu 2 stav 1 Protokola 7 Evropske konvencije o ljudskim pravima (u daljem tekstu: EKLJP) i izričito garantovano članom 2 stav 1 njenog protokola 7. Pravo na žalbu je proklamirano ovim međunarodnim aktima zbog

realne mogućnosti donošenja pogrešnih sudskih odluka, pa se u smislu tih akata predviđa pravo kontrole zakonitosti i pravilnosti sudskih odluka prije nastupanja njihove pravosnažnosti. Član 14 stav 1 MPGPP obavezuje sud na poštivanje načela ravnopravnosti korištenih sredstava odbrane i optužbe, što znači da se obje stranke tretiraju na način koji im osigurava jednak proceduralni položaj tokom postupka (Komentari zakona o krivičnom postupku u BiH, 2005, čl. 292).

EKLJP je inkorporirana u pravni sistem BiH, na način da se direktno primjenjuje i ima prioritet u odnosu na bosanskohercegovačko zakonodavstvo. Ustav BiH predviđa slijedeće: „Prava i slobode predviđeni u EKLJP i u njenim protokolima se direktno primjenjuju u BiH. Ovi akti imaju prioritet nad svim ostalim zakonima.“ (Ustav BiH, član II/2). Takođe, „Nijednim amandmanom na ovaj Ustav ne može se eliminisati, niti umanjiti bilo koje od prava i sloboda iz člana II ovog Ustava, niti izmijeniti ova odredba.“ (Ustav BiH, član X/2).

Stoga, sudska praksa Evropskog suda za ljudska prava (u daljem tekstu: ESLJP) ima nesumnjiv značaj i kada su u pitanju pravni lijekovi.

Član 6 ne garantuje pravo na žalbu. Ovo pravo je zagantovano u krivičnim slučajevima, članom 2 Protokola 7 EKLJP (Komentari zakona o krivičnom postupku u BiH, 2005, glava XXIII, Odjeljak 1). ESLJP je u svojoj praksi zauzeo stav da ako država u svojim domaćim zakonima garantuje takvo pravo žalbe, onda su i ovi postupci obuhvaćeni garancijama iz člana 6. Međutim, način na koji se ove garancije primjenjuju uvijek ovisi od posebnih karakteristika konkretnog postupka. Prema praksi ESLJP, mora se voditi računa, o cjelokupnom postupku koji je vođen u skladu sa domaćim pravnim sistemom, funkcioniranju zakona i prakse, institucije koja odlučuje po žalbi, kao i o ovlaštenjima i načinu na koji su strane zastupljene i zaštićene. Prema tome, ne postoji pravo na žalbu kao takvo, ili odredba koja propisuje način rješavanja pitanja žalbi (Mole & Harby, 2005, str. 14). Prema članu 6, ESLJP nema nadležnost ponovno pokrenuti domaći sudski postupak ili zamijeniti zaključke domaćih sudova svojim zaključcima o činjenicama ili nacionalnom zakonodavstvu. Naprimjer, ako je podnesena žalba zbog provođenja krivičnog postupka na način koji isključuje načelo pravičnosti, ESLJP će se u pravilu usredotočiti na okolnosti koje pokazuju je li podnositelj zahtjeva temeljem optužnice dobio dovoljan broj prilika da izloži činjenice i ospori dokaze koje smatra pogrešnim. Za razliku od nacionalnog prvostepenog suda ili žalbenog suda, prema članu 6, ESLJP se u načelu ne bavi pitanjima jesu li domaći

sudovi utvrdili činjenično stanje na temelju primjerenoga tumačenja dokaza, jeli prihvaćanje određenoga dokaznog materijala bilo pravovaljano sa stajališta domaćegkrivičnog postupka, jesu li pravne činjenice domaćih sudova u skladu s odredbamamaterijalnog krivičnog prava države potpisnice ili je li kazna bila primjerena. ESLJP ovo načelonaziva doktrinom „četvrtog stepena“ jer nije viši stepen u redovnomžalbenom postupku (Pravo na pravično suđenje sukladno Europskoj konvenciji o ljudskim pravima, 2006). Član 6 stav 1 pokriva relevantni postupak u cjelosti, uključujući žalbeni postupak iutvrđivanje kazne (Pravo na pravično suđenje sukladno Europskoj konvenciji o ljudskim pravima, 2006).

Prema pravnoj praksi ESLJP, pravo na djelotvoran pravni lijek iz člana 13 EKLJP je akcesorno pravo. To znači da ovaj član zahtijeva da se obezbijedi pravni lijek u vezi sa pravima garantovanim EKLJP. Pravo na žalbu je neodvojivo od prava na pravično suđenje, shodno članu 6 EKLJP, iako nije propisano ovim članom, već je izričito propisano članom 2 stav 1 Protokola broj 7 uz EKLJP, koji obavezuje državu da ovo pravo bude propisano zakonom i djelotvorno u praksi, što znači da mora da bude dostupno procesnom subjektu. U skladu sa praksom ESLJP, kada pojedinac ima osnova da tvrdi da je žrtva kršenja nekog od garantovanih prava, on treba da ima na raspolaganju pravni lijek pred organom svoje države da bi se o njegovom zahtjevu odlučilo (Silver i dr. protiv Ujedinjenog Kraljevstva, 1983). Pojam „djelotvoran pravni lijek“ ne znači da korišćenje određenog pravnog lijeka mora da rezultira pozitivnim ishodom za onoga ko ga koristi, već se, između ostalog, zahtijeva da nadležni organi imaju ovlašćenja da ukoliko prihvate apelantove suštinske argumente, izmijene u njegovu korist odluku koju osporava (Soering protiv Ujedinjenog Kraljevstva, 1989). U Odluci Ustavnog suda, broj AP 215/05 od 12. aprila 2006. godine navodi se da činjenica da pravni lijekovi nisu rezultovali pozitivnim ishodom za apelanta, sama po sebi ne predstavlja kršenje prava na efektivan pravni lijek. ESLJP je u više predmeta zaključio da će u situaciji kada žalbeni sud ima nadležnost da raspravlja i o činjeničnim i o pravnim pitanjima, potreba za otvaranjem javne rasprave pred žalbenim sudom zavisiti od toga da li sud smatra da su takva javna rasprava i aplikantovo prisustvo neophodni radi odlučivanja o činjenicama koje su važne (Ekbatani protiv Švedske, 1988).

Završna razmatranja

Komparativno gledano, pravo na žalbu je nedavni dodatak *common law* krivičnom postupku. Stoljećima, ovi pravni sistemi, za razliku od evropskokontinentalnih pravnih sistema, nisu obezbjeđivali sredstva za efektivno osporavanje presuda. Uprkos vrlo različitim historijskim fundamentima i institucionalnim strukturama, postoji izvjesna konvergencija u konceptualizaciji krivičnih žalbi u *common law* i *civil law* jurisdikcijama. Objašnjenja za ovo idu u pravcu bitnosti modernih prava ljudskih prava, promjene u procesu suđenja i tehnološkog napretka. Supstanca pravnih lijekova, naročito prava žalbe danas, uglavnom je preispitivanje, odnosno ispravljanje greške. Pravo žalbe se najbolje razumije kroz mogućnost pristupa fer postupku koji dozvoljava adekvatno i efektivno preispitivanje nečije presude. Međutim, neki autori primjećuju da čak i savršena procedura ne može garantovati savršene rezultate (Hoffman, 2005, str. 578). Takođe, ne dovodeći u pitanje značaj instituta pravnog lijeka, naročito žalbe, potrebno je napomenuti da se u literaturi ističu i brojni argumenti *a contrario* apelacionom postupku, naročito da je apelacioni sistem skup, rizik da prvostepeni sud i stranke ne shvataju ozbiljno prvostepeni postupak iz prostog razloga jer greške i manjkavosti mogu ispraviti u postupku po žalbi, te da ovo ne ide u prilog autoritetu prvostepenog suda. Takođe, ističu se i argumenti da vremenska distanca prvostepenog i apelacionog postupka ne ide u prilog kvalitetu procesa iznalaženja istine. Skromni doprinos ovog rada jeste u sagledavanju različitih pitanja vezanih za pravne lijekove u uporednom pravu, koja bi eventualno mogla uticati na kritičko promišljanje o domaćim pravnim lijekovima. Kako će se u budućnosti razvijati institut pravnog lijeka, ostaje da se vidi.

Lista skraćenica

BD BiH – Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine

BiH – Bosna i Hercegovina

EKLJP – Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda

ESLJP – Evropski sud za ljudska prava

F BiH – Federacija Bosne i Hercegovine

Itđ. – i tako dalje

KZ – Krivični zakon

Npr. – naprimjer

RH – Republika Hrvatska

Uparednopravna analiza pravnih lijekova u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Republike Hrvatske i Škotske

RS – Republika Srpska

SAD – Sjedinjene Američke Države

Str. – stranica

Tj. – to jeste

Tzv.- takozvani

UK – Ujedinjeno Kraljevstvo

ZKP – Zakon o krivičnom postupku

MPGPP – Mešunarodni pakt o građanskim i političkim pravima

Op. cit. – opus citatum, u citiranom djelu

Loc. cit. – locus citatum, na citiranom mjestu

LITERATURA

Arkin, M. M. (1991). Rethinking the Constitutional Right to a Criminal appeal. *U. C. L. A. Law Review* (39).

Ashworth, A. (1996). *General Editor's Introduction to Rosemary Pattenden, English Criminal Appeals 1884 - 1994.*

Berger, B. L. (2005). Criminal Appeals as Jury Control: Anglo-Canadian Historical Perspectives on the Rise of Criminal Appeals. *Canadian Criminal Law Review*, 10 (1).

Blackstone, W. (1756-1757). *Commentaries on the Laws of England.* Oxford.

Broadbridge, S. (2009). *The "not proven" verdict in Scotland.* Edinburgh: House of Commons Library.

Bubalović, T. (2009). Novi koncept i nova zakonska rješenja u Zakonu o kaznenom postupku Republike Hrvatske od 15. 12. 2008. godine. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 7-35.

Bubalović, T. (2010). Postupanje višega suda o žalbi protiv prvostupanjske kaznene presude. *Zbornik Pravnog fakulteta Rijeka*, 31 (2), 935-967.

Bužanin, O., Vranješ, N., Zgonjanin Aničić, M., Milovanović, D., Sijerčić - Čolić, H., Helić, V., i dr. (2006). *Redovni i vanredni pravni lijekovi, Krivična*

oblast, Modul 3. (V. Softić, Ur.) Sarajevo: Centar za edukaciju sudija i tužilaca FBiH/RS& Visoko sudsko i tužilačko vijeće.

Ćirić, J. (2008). *Uvod u pravo SAD.* Beograd: Institut za uporedno pravo.

de Roos, T. A. (2003). *Appeal in Dutch Criminal Procedure in an International and Comparative Perspective.* Leiden University.

Ekbatani protiv Švedske, 10563/83 (Evropski sud za ljudska prava 26. maj 1988).

Findley, K. A. (2009). Innocence Protection in the Appellate Process. *Marquette Law Review* (93), 591-636.

Hansen, P. D. (1983). Stacking Appellate Dissents: Due Process in the Appellate Arena. *Val. U. Law Review* (18).

Heise, M. (2009). Federal Criminal Appeals: A Brief Empirical Perspective. *Marquette Law Review* (93), 825-843.

Hermida, J. (n.d.). Preuzeto 9. Februar 2014 iz Convergence of Common Law and Civil Law in the Criminal Theory Realm: <http://www.julianhermida.com/dossier/dossierconvergence.pdf>

Hoffman, J. L. (2005). Protecting the Innocent: The Massachusetts Governor's Council Report. *Journal of Criminal Law&Criminology* (95), 561-578.

<http://www.law.cornell.edu/wex/Certiorari>. (n.d.). Preuzeto 9. Februar 2014

<https://www.gov.uk/appeal-against-sentence-conviction>. (n.d.). Preuzeto 9. Februar 2014

<https://www.gov.uk/complain-about-low-crown-court-sentence>. (n.d.). Preuzeto 9. Februar 2014

<https://www.gov.uk/courts>. (n.d.). Preuzeto 9. Februar 2014

Komentari zakona o krivičnom postupku u BiH. (2005). Sarajevo: Vijeće Evrope&Evopska komisija.

Uparednopravna analiza pravnih lijekova u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Republike Hrvatske i Škotske

Kremzov protiv Austrije, serija A broj 268-B (Evropski sud za ljudska prava 21. septembar 1993).

Kučera v. Austrija, 40072/98 (Evropski sud za ljudska prava 20. mart 2001).

Langbein, J. H., Lerner, R. L., & Smith, B. P. (2009). *History of the Common Law: The development of Anglo-American Legal Institutions*.

Marshall, P. D. (2011). A comparative analysis of the right to appeal. *Duke Journal of Comparative&International Law*, 22 (1).

Meador, D. J., Baker, T. E., & Steinman, J. E. (2006). *Appellate Courts: Structures, Functions, Processes and Personnel*. San Francisco, California: LexisNexis.

Mole, N., & Harby, C. (2005). *Priručnik o ljudskim pravima broj 3, Vodič za primjenu člana 6 Evropske konvencije o ljudskim pravima, Pravo na pravično suđenje*. Sarajevo: Vijeće Evrope.

Odluka US BiH, AP 215/05 (Ustavni sud Bosne i Hercegovine 12. april 2006).

Orfield, L. B. (1972). *Criminal procedure from arrest to appeal*. Westport: Greenwoodpress.

Orfield, L. B. (1936). The Right of Appeal in Criminal Cases. *Michigan Law Review*.

Pavišić, B. (2013). *Komentar Zakona o kaznenom postupku*. Rijeka: Dušević&Kršovnik d. o. o.

Pravo na pravično suđenje sukladno Europskoj konvenciji o ljudskim pravima. (2006). London: Interights.

Sijerčić - Čolić, H. (2005). *Krivično procesno pravo, knjiga II*. Sarajevo: Pravni fakultet Sarajevo.

Silver i dr. protiv Ujedinjenog Kraljevstva, 5947/72; 6205/73; 7052/75; 7061/75; 7107/75; 7113/75; 7136/75 (Evropski sud za ljudska prava 25. mart 1983).

Simović, M. N., & Simović - Nišević, M. M. (2010). Suđenje u krivičnim predmetima: Nova praksa Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i njen uticaj na bh. pravo i praksu. (V. Čolović, Ur.) *Pravo zemalja u regionu*, str. 38-55.

Smith, N. A. (1903). The Limitation of the right of appeal in Criminal Cases. *Harvard Law Review* (17).

Soering protiv Ujedinjenog Kraljevstva, 14038/88 (Evropski sud za ljudska prava 7. juli 1989).

Stephen, J. F. (1883). *A History of the Criminal Law of England*. London: Macmillan.

Trechsel, S. (2005). *Human Rights in Criminal Proceedings*.

Zakon o kaznenom postupku Republike Hrvatske, Narodne novine 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13.

Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine (ZKP BiH), "Službeni glasnik BiH", br. 3/03, 32/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 58/08, 12/09, 16/09, 93/09, 72/13.

Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine (ZKP F BiH), "Službene novine Federacije BiH", br. 35/03, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 9/09, 16/09, 12/10